

Akhlāq-i zīstī

i.e., Bioethics Journal

2024; 14(39): e21

The Bioethics and Health
Law InstituteMedical Ethics and Law
Research CenterInternational Association
of Islamic Bioethics

Environmental Ethics from the Perspective of Islamic Thought with a View to the Verses of the Holy Quran

Neda Rahdari¹, Mojgan Mohammadi Naini², Zainab Rahim Dashti^{3*}, Moslem Shojaei⁴

1. Department of Educational Sciences, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.

2. Department of Educational Sciences, Arak Branch, Islamic Azad University, Arak, Iran.

3. Department of Educational Sciences - Primary Education, Shadgan Branch, Islamic Azad University, Shadgan, Iran.

4. Research Institute for Education Studies, Tehran, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: One of the main and critical issues in today's world is the issue of the environment. In this regard, one of the most important questions that must be addressed is how we ethically engage with the environment. The aim of this article is to examine the Islamic worldview, specifically the Quran, concerning nature and the environment, and subsequently to propose a behavioral model aligned with this worldview.

Methods: This article has been conducted using a qualitative approach and an analytical-inferential method, utilizing a library-based research technique.

Results: Based on the rulings and examples presented in the Holy Quran regarding the earth, the sky, and everything within them, a behavioral model consisting of the following six elements can be extracted: 1. Attention to justice and reform 2. Reliance on religious teachings 3. Serious preservation of the environment and nature 4. The value of work and the importance of the economy 5. Maximum production and minimal consumption 6. Education.

Conclusion: It was shown that the Holy Quran, on the one hand, considers all beings and creatures of the world valuable, and on the other hand, assigns rights and moral responsibility exclusively to humans. It neither aligns with the anthropocentric theory, which values only humans while deeming other creatures worthless, nor with the cosmocentric theory, which attributes rights and moral responsibility to all beings. If humans are regarded as the noblest of creations, they are also considered responsible for all other creatures. It was demonstrated that, according to the Islamic worldview, all beings in the universe are created with purpose and wisdom, and humans are obligated to honor their sanctity. Accordingly, specific rulings have been established in this regard, including: 1. developing the earth; 2. prohibition of corruption on earth; 3. appropriate and moderate utilization of natural blessings; 4. reflection and contemplation on divine signs.

Keywords: Environmental ethics, Islam, Quran, Behavioral model

Corresponding Author: Zeynab; **Email:** zrd2640@yahoo.com

Received: April 09, 2024; **Accepted:** August 04, 2024; **Published Online:** February 01, 2025

Please cite this article as:

Rahdari N, Mohammadi Naini M, Rahim Dashti Z, Shojaei M. Environmental Ethics from the Perspective of Islamic Thought with a View to the Verses of the Holy Quran. *Akhlāq-i zīstī, i.e., Bioethics Journal*. 2024; 14(39): e21.

اخلاق زیست‌محیطی از دیدگاه اندیشه اسلامی با نگاهی به آیات قرآن کریم

ندا راهداری^۱، مژگان محمدی نائینی^۲، زینب رحیم دشتی^{۳*}، مسلم شجاعی^۴

۱. گروه علوم تربیتی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.

۲. گروه علوم تربیتی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران.

۳. گروه علوم تربیتی - آموزش ابتدایی، واحد شادگان، دانشگاه آزاد اسلامی، شادگان، ایران.

۴. پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: یکی از مسائل اصلی و بحرانی جهان امروز مسأله محیط زیست است. در این زمینه، از جمله مهم‌ترین موضوعاتی که باید به آن پاسخ داده شود، نحوه مواجهه اخلاقی ما با محیط زیست است. هدف این مقاله بررسی جهان‌بینی اسلامی و مشخصاً قرآن در زمینه طبیعت و محیط زیست، و سپس ارائه یک الگوی رفتاری متناسب با این جهان‌بینی است.

روش: این مقاله با رویکرد کیفی و به شیوه تحلیلی - استنتاجی و با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای به انجام رسیده است.

یافته‌ها: با توجه به احکام و مصادیق مطروحه در قرآن کریم در مورد زمین و آسمان و هر آنچه در آن‌هاست، می‌توان یک الگوی رفتاری شامل ۶ عنصر زیر را بیرون کشید: (۱) توجه به عدالت و اصلاح (۲) تکیه بر آموزه‌های دینی (۳) حفظ جدی محیط زیست و طبیعت (۴) ارزش کار و اهمیت اقتصاد (۵) تولید حداکثری و مصرف حداقلی (۶) آموزش.

نتیجه‌گیری: نشان داده شد که قرآن کریم، از سویی همه موجودات و مخلوقات عالم را با ارزش می‌داند و از سوی دیگر، حق و مسئولیت اخلاقی را ویژه انسان می‌داند. نه مانند نظریه انسان‌مدار است که فقط انسان را با ارزش بداند و سایر مخلوقات را بی‌ارزش تلقی کند. نه مانند نظریه عالم‌مدار است که همه موجودات عالم را دارای حق و مسئولیت اخلاقی قلمداد کند. اگر انسان را شریف‌ترین مخلوقات می‌داند، او را در برابر همه موجودات دیگر نیز مسئول به حساب می‌آورد. نشان داده شد که بنابر جهان‌بینی اسلامی همه موجودات عالم بنا به غایت و حکمتی خلق شده‌اند و انسان موظف است حرمت آن‌ها را پاس بدارد. از این رو، احکامی در این زمینه صادر شده است، مانند: (۱) آباد ساختن زمین؛ (۲) نهی از فساد در زمین؛ (۳) بهره‌گیری مناسب و معتدل از نعمت‌های طبیعی؛ (۴) تفکر و تأمل در آیات الهی.

واژگان کلیدی: اخلاق زیست‌محیطی، اسلام، قرآن، الگوی رفتاری

نویسنده مسئول: زینب رحیم دشتی؛ پست الکترونیک: zrd2640@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۴؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۱/۱۳

خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Rahdari N, Mohammadi Naini M, Rahim Dashti Z, Shojaei M. Environmental Ethics from the Perspective of Islamic Thought with a View to the Verses of the Holy Quran. *Akhlaq-i zisti, i.e., Bioethics Journal*. 2024; 14(39): e21.

مقدمه

مشکلات محیط زیست سراسر مناطق کره زمین را دربر گرفته و نجات از آن نیازمند کمک همه انسان‌ها در حفاظت و نگهداری از محیط زیست است؛ اشتباه‌های سیری‌ناپذیر انسان‌ها در بهره‌وری از منابع طبیعی و محیط زیست باعث شده مسأله محیط زیست مورد توجه بسیاری از اندیشمندان، صاحب‌نظران و متفکران بزرگ فلسفی قرار بگیرد. در راستای حل این مشکلات و مسائل از سوی صاحب‌نظران و اندیشمندان، راهکار اخلاق زیست‌محیطی مطرح گردیده است. ارزش‌ها و هنجارهای زیست‌محیطی رابطه مستقیمی با اخلاق زیست‌محیطی شهروندان دارد. تغییر و تحول در ارزش‌ها و هنجارهای زیست‌محیطی افراد موجب افزایش یا کاهش اخلاق زیست‌محیطی آنان می‌شود و در توسعه، آبادانی و رشد مناسب محیط زیست نقش اساسی دارد (۱).

با پیشرفت و ترقی تکنولوژی و فناوری، اگرچه رفاه، امنیت و آسایش را برای بشر آسان‌تر کرده ولی بسیاری از مشکلات و مسائل را برای انسان ایجاد نموده که مهار، پیشگیری و جلوگیری آن‌ها در آینده بسیار سخت و چه‌بسا غیرممکن است. یکی از این بحران‌ها و مشکلات، تخریب و نابودی مستمر و فزاینده محیط زیست است که ریشه در ناهنجاری‌های اخلاقی و ارزشی ریشه دارد. از این‌رو، لازم است مسأله محیط زیست از این نظر بیشتر مورد ارزیابی و بررسی قرار گیرد و باید دانست بازخورد اخلاقی به محیط زیست در گرو مبانی و اصول فکری و عقلانی‌ای است که برخاسته از اندیشه و نگرش‌های متفکران و فیلسوفان است؛ با توجه به این دیدگاه، برای انجام هرگونه اقدام و فعالیت اساسی و پایدار با نگاه اخلاقی و ارزش‌مدارانه به محیط زیست، باید به هریک از این مبانی و اصول توجه ویژه‌ای شود (۲).

در همین راستا، در مقاله پیش رو، تلاش شده به بررسی این سؤالات پرداخته شود که اخلاق زیست‌محیطی چه جایگاهی در قرآن کریم دارد؟ مصادیق و احکام اخلاق زیست‌محیطی در اسلام و قرآن کریم کدام است؟ عناصر و اصول الگوی رفتاری زیست‌محیطی چیست؟ به منظور بررسی سؤالات مورد اشاره

لازم است ابتدا به تفصیل موضوع اخلاق زیست‌محیطی را از جایگاه علوم اسلامی بررسی کنیم و با نگاه اسلام نسبت به این موضوع آشنا شویم و دریابیم که علوم اسلامی چه منابعی را در این راستا جهت برخورداری از اخلاق زیست‌محیطی صحیح و اصولی پیشنهاد می‌نمایند تا زمینه‌ساز استخراج گزاره‌های رفتاری باشد. پیش از آن باید به برخی مکاتب غربی که در این مورد نظریه‌پردازی کرده‌اند پرداخت تا بتوان از خلال مقایسه با آن‌ها دیدگاه اسلامی را روشن نمود که در بحث اصلی مقاله به آن می‌پردازیم.

شایان ذکر است که در مورد موضوع حاضر، یعنی اخلاق زیست‌محیطی در قرآن کریم پژوهش‌های زیادی صورت گرفته است که به برخی از اهم آن‌ها و یافته‌های هر یک اشاره می‌کنیم.

- فغفور مغربی (۱۳۸۸) در «اصول اخلاقی محیط زیست از منظر اسلام» بر ضرورت تدوین اصول اخلاق زیست‌محیطی که ناظر بر آرمان‌های اخلاقی الهی باشد و در عین حال توسعه و بهبود زندگی مادی را نیز دربر گیرد، تأکید می‌کند. او معتقد است این اصول نیازمند مبانی هستی‌شناختی و انسان‌شناسانه‌ای فراتر از طبیعت هستند و به این دلیل به آموزه‌های وحیانی رو می‌آورد. او اصول اخلاقی محیط زیستی برگرفته از منظر اسلام را به شرح زیر می‌داند: عدالت در محیط زیست، آبادی محیط زیست مصنوعی، دعوت به حفاظت از محیط زیست، بررسی اثرات زیست‌محیطی طرح‌های توسعه، جلوگیری از تخریب و آلودگی محیط زیست، مصرف بهینه، بهداشت محیط، بهداشت آب، بهداشت هوا، بهداشت صدا، بهداشت زمین، بهداشت زباله، ایجاد سیستم بازیافت، توسعه فضای سبز و اجرای پیمان‌های ملی و بین‌المللی (۳).

- عابدی سروسنایی، شاه‌ولی، و محقق داماد (۱۳۸۶) در «ماهیت و دیدگاه‌های اخلاق زیست‌محیطی با تأکید بر دیدگاه اسلامی» راه‌حل بحران‌های زیست‌محیطی را بازگشت به مبانی دینی و معنوی می‌دانند. در این مقاله سعی شده است تا دیدگاه‌های اخلاق زیست‌محیطی با توجه به دو پرسش اساسی اخلاق درباره «کانون ارزش ذاتی» و «معیار عمل اخلاقی»

از استثمار طبیعت و اتلاف منابع بر حذر داشته و به تبع آن نیز فیلسوف متأله اسلامی همچون حکیم صدرالمآلهین شیرازی، طبیعت را تجلی و محضر خدا می‌داند و به عبارتی طبیعت در نظام فلسفی وی پرتوی از ذات خدا می‌باشد. طبق این سنت فلسفی انسان‌ها از فساد در زمین نهی شده و آن را به منزله خیانت در امانت الهی قلمداد می‌کنند. از آنجا مسأله ارزش ذاتی یا ابزاری دانستن در فلسفه محیط زیست، از بحث‌برانگیزترین مباحث این حوزه می‌باشد که با تأکید بر توجه به ارزش ذاتی طبیعت در فرآیند بهره‌مندی و استفاده انسان از منابع طبیعی و محیط زیست و تعامل آن‌ها با هم راه‌حل برون‌رفت از معضل بحران‌های زیست‌محیطی را فراهم می‌آورد (۶).

روش

این مقاله با رویکرد کیفی و به شیوه تحلیلی - استنتاجی و با استفاده از روش کتابخانه‌ای به انجام رسیده است. حوزه پژوهش به صورت هدفمند از طریق مطالعات کتابخانه‌ای شامل تمام اسناد چاپی همانند کتاب، مجلات، همایش‌های علمی، متون چاپی نمایه شده در بانک‌های اطلاعاتی و اینترنت و هر منبعی که به صورت چاپی قابل شناسایی باشد، با استفاده از ابزار یادداشت‌برداری بررسی شده است. از فرم فیش‌برداری برای مطالعه اسناد و مدارک استفاده شده و سپس داده‌های جمع‌آوری شده با یک نظم منطقی طبقه‌بندی و اطلاعاتی را که در راستای سؤال پژوهش است به کار گرفته شد و از مطالب غیرمرتبط چشم‌پوشی گردید و در نهایت با یک دسته‌بندی مناسب و منطقی ثبت شده و یافته‌ها نیز به صورت کیفی تبیین شدند.

یافته‌ها

یافته‌ها بر این امر دلالت دارند که نظریه اسلام در باب اخلاق محیط زیست، همه موجودات و مخلوقات عالم را با ارزش می‌داند. از سوی دیگر، ارزش، حق و مسئولیت اخلاقی را از اختصاصات انسان برمی‌شمارد، و بر پاره‌ای از احکام و مصادیق

تشریح شوند و نشان داده شود که چرا تبیین اخلاق زیست‌محیطی مبتنی بر دیدگاه خدامحوری، دیدگاهی جامع‌تر برای حفاظت از محیط زیست می‌باشد. در ادامه نیز، با ارائه رهیافت خود بوم‌شناسی، تلاش شده است تا رهیافتی در اخلاق زیست‌محیطی بر مبنای خدامحوری ارائه گردد که با الهام از انسان‌شناسی اسلام و با تأکید بر بعد روحانی نفس انسان، تعامل مناسب انسان و محیط زیست را بر مبنای خودشناسی و صیانت نفس بنا می‌نهد (۴).

- شوشتری، شبیری، جمشیدی راد، محمدی (۱۳۹۸) در پژوهش مدل ادب محیط زیست و تبیین اهداف آموزش محیط زیست براساس دیدگاه اسلامی «مادر بودن زمین» به معرفی دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین از نگاه پیامبر گرامی اسلام و معصومین علیهم‌السلام، شناسایی مؤلفه‌های ادب محیط زیست و تبیین اهداف آموزش محیط زیست براساس این دیدگاه پرداخته‌اند. این تحقیق به شیوه کیفی و کمی، با نمونه‌گیری هدفمند و تحلیل مضمون اسناد مرتبط از جامعه آماری شامل قرآن کریم، کتب روایی شامل کتاب شریف اصول کافی و مفاتیح‌الحیات و مقالات معتبر، انجام شده است. براساس یافته‌های این پژوهش، مؤلفه‌های ادب محیط زیست عبارت بودند از: احترام، احسان، سازگاری، حمایت، خیرخواهی، قدرشناسی و رضایت. در نهایت مدل ادب محیط زیست و اهداف آموزش محیط زیست از دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین ترسیم و ارائه می‌شود. (۵)

- پیری (۱۳۹۱) پژوهشی را با عنوان حکمت متعالیه و فلسفه اخلاق محیط زیست انجام داد. فلسفه اخلاق محیط زیست به یک حوزه فکری در فلسفه اطلاق می‌شود که راجع به چرایی ایجاد بحران‌های زیست‌محیطی و مسئله حمایت و نحوه برون‌رفت از آن و به‌ویژه درباره حق اشیاء و ارزش سیستم‌های غیرانسانی محیط و تعهد اخلاقی انسان‌ها نسبت به حفاظت از آن بحث می‌نماید. در دنیای مدرن امروزی قوانین حوزه محیط زیست رنگ و بویی مبتنی بر انسان‌محوری دارند و از رویکردهای طبیعت‌محوری که انسان نیز جزئی از آن به شمار آمده، غفلت گردیده است اما در مقابل قرآن کریم انسان‌ها را

عبارت است از: هستی بر اثر تصادف و بدون هیچ‌گونه هدف، نقشه، طرح، تدبیر و خالق پدید آمده و همه موجودات عناصر مادی، فیزیکی، محدود و فناپذیر هستند که فاقد ارزش و اعتبار هستند. انسان نیز؛ که چیزی جز جسم و تن نیست، اگر کمالی و غایتی داشته باشد، در همین بعد جسمانی است. با توجه به این نوع نگاه، انسان تفاوتی با سایر حیوانات ندارد و او نیز در این جهان برای مدت کوتاهی زندگی می‌کند و با مرگ نابود و به فنا می‌رود. در نتیجه، باید در این مدت کوتاه زندگی خود، از طبیعت و محیط زیست نهایت بهره و لذت را از هر طریقی ببرد و در این زمینه هیچ محدودیتی و مسأله‌ای وجود ندارد، به غیر از آنکه برای کام‌جویی و موفقیتش زیان‌بار و خطرناک باشد. اما پاسخ جهان‌بینی معنوی به پرسش‌های اساسی مذکور درست برخلاف پاسخ جهان‌بینی مادی است (۷). البته اینگونه نیست که هر جهان‌بینی غیر معنوی، مبتنی بر لذت‌گرایی باشد. حتی می‌توان از مواجهه‌ای سخن گفت که اگرچه لذت‌گرا نیست اما باز طبیعت را در خدمت انسان می‌بیند. برای مثال، کانت فقط انسان را دارای ارزش اخلاقی و کرامت می‌دانست و بقیه موجودات طبیعت را صرفاً ابزارهایی در دست انسان می‌دید. نگاه معروف کانت این بود که انسان‌ها را باید همچون غایات در نظر گرفت نه همچون وسیله. چون کرامت اخلاقی دارند. اما این در مورد طبیعت صدق نمی‌کند. اخلاق زیست‌محیطی این نگرش را رد می‌کند و برای خود طبیعت ارزش قائل است.

به‌طور کل مسئله پیچیده‌تر از دوگانه جهان‌بینی مادی و معنوی است. این‌گونه نیست که فقط طرفداران نگاه دینی به مسائل اخلاق زیست‌محیطی توجه داشته باشند، بلکه رویکردهای دیگری وجود دارد که علی‌رغم التزام به جهان‌بینی الهیاتی برای محیط زیست و پاسداشت آن اهمیت قائل‌اند. برای مثال افرادی مانند روتلی یا رولستون برای خود طبیعت ارزش ذاتی قائل‌اند و مخالف آن نوع مواجهه با طبیعت هستند که آن را صرفاً در خدمت انسان می‌داند.

درواقع اگر بخواهیم به یکی از عوامل متمایزساز در بحث از اخلاق زیست‌محیطی بپردازیم، آن عامل بدون شک مسئله «غایت» است. همان‌طور که شهید مطهری بیان می‌کند یکی از

اخلاق زیست‌محیطی در قرآن کریم و روایات تأکید دارد. در نتیجه از آموزه‌های اسلامی، یک الگوی رفتاری بیرون کشیده می‌شود که شامل موارد زیر است: (۱) توجه به عدالت و اصلاح (به منظور سامان بخشیدن به محیط زیست و طبیعت)؛ (۲) تکیه بر آموزه‌های دینی (توجه به قرآن و الگوگیری از سیره بزرگان دینی، نقش قابل توجهی در نهادینه کردن شیوه صحیح بهره‌برداری از طبیعت و جهت‌گیری درست در رابطه انسان و طبیعت دارد). (۳) حفظ جدی محیط زیست و طبیعت (بهره‌برداری نامشروع از طبیعت، موجب تباهی و از جنبه‌ای دیگر کفر نعمت به شمار می‌رود). (۴) ارزش کار و اهمیت اقتصاد (نقش بسیار مهمی در افزایش تولید اقتصادی و توسعه طبیعت سرسبز و پرمحصول دارد). (۵) تولید حداکثری و مصرف حداقلی (هدف از تولید حداکثری رسیدن به امنیت اقتصادی و رفاه اجتماعی انسان است). (۶) آموزش (آموزش مسائل خلقت و آموزه‌های دینی در مورد مسائل زیست‌محیطی).

بحث

۱. رابطه جهان‌بینی و اخلاق زیست‌محیطی

نظریات و دیدگاه‌های اخلاقی که مبتنی بر جهان‌بینی‌های خاصی هستند بر درک و قضاوت ما از اخلاق زیست‌محیطی نه تنها اثر می‌گذارند، بلکه از اساس آن را سمت‌وسو می‌دهند. اساسی‌ترین و مهم‌ترین پرسش‌هایی که در برابر انسان‌ها وجود دارند، عبارتند از: آیا هستی آفریننده و خالق دارد؟ آیا هستی هدف و غایتی دارد؟ آیا هستی به امور مادی محدود است، یا امور غیرمادی و معنوی نیز وجود دارد؟ آیا طبیعت دارای ارزش و اعتبار است؟ رابطه طبیعت و انسان بر چه مبنایی است؟ آیا طبیعت می‌تواند بر انسان حق و حقوقی داشته باشد؟ کمال و غایت انسان، کدام است؟ و ... پاسخ به این پرسش‌ها، مشخص‌کننده نوع نگاه یا جهان‌بینی انسان‌ها است.

در یک بخش‌بندی می‌توان دو نوع جهان‌بینی و نگاه به هستی را از هم تفکیک و تمیز داد: جهان‌بینی مادی و جهان‌بینی معنوی. پاسخ جهان‌بینی مادی به پرسش‌های اساسی مذکور

می‌دید، در این نگاه، هر چیزی صرفاً برآیند نیروهایی است که بر آن وارد می‌شود. تجلی بارز این تفکر اصل اینرسی است که بنابر آن هر چیزی میل دارد حالت یکنواخت خود را حفظ کند مگر آنکه چیزی باعث تغییر این یکنواختی شود. پس غایت و کمال درونی دیگر موضوعیت نخواهد داشت.

حال نتیجه این دیدگاه در بحث اخلاق محیطی زیستی آن است که موجودات دیگر جهان غیر از انسان چون هدف و غایتی ندارند و موجوداتی مادی هستند که صرفاً بدون هدف و غایتی وجود دارند، نیازی نیست که در قبال آن‌ها از لحاظ اخلاقی احساس مسئولیت داشته باشیم. همان‌طور که در بحث کانت دیدیم او فقط انسان را به خاطر بهره‌مندی از عقل و توانایی وضع غایت اخلاقی مستثنی می‌سازد و برای باقی موجودات طبیعت غایتی متصور نیست و لذا با آن‌ها چونان ابزار برخورد می‌کند. در تقابل با همین رویکرد است که طرفداران اخلاق زیست‌محور سعی می‌کنند برای موجودات دیگر نیز غایت تعریف کنند. برای مثال حیوانات برای بقا و تداوم نسل اقداماتی صورت می‌دهند. با خطرهای محیطی مبارزه می‌کنند، سعی می‌کنند خود را با تغییرات اقلیمی مطابق سازند. همین‌طور گیاهان برای بقا و پژمردن اقدامات پیچیده‌ای انجام می‌دهند. در همین راستا رولستون بیان می‌دارد که هر موجودی غایت بقا دارد و لذا از لحاظ اخلاق زیستی باید مورد توجه قرار بگیرد (۱۰). به‌عنوان مثالی دیگر، یوناس برای تمامی موجودات حیاتمند و طبیعی یک غایت متصور است (۱۱).

حال که اهمیت نقش جهان‌بینی را در بحث اخلاق زیستی روشن کردیم، در ادامه، به برخی از نظریات اخلاق زیست‌محیطی می‌پردازیم که در چارچوب‌هایی غیر از چارچوب‌های دینی به اهمیت این مسئله پی برده‌اند. در نهایت خواهیم دید که بین برخی از این نظریات و نظریات اخلاق زیست‌محیطی اسلامی، هم‌پوشانی‌هایی وجود دارد.

۲. نظریات اخلاق زیست‌محیطی

بنیادی‌ترین پرسش در باب اخلاق زیست‌محیطی، این است که کدام دسته از موجودات از ارزش و شأن اخلاقی

محوری‌ترین عناصر تفکر دینی، علت غایی است. بدون پذیرش این علت، دشوار بتوان از نگاه و باور دینی دفاع کرد (۸). اما علت غایی چیست؟ ارسطو در بحث از علت چهار علت را بازشناسی می‌کند: علت فاعلی، علت مادی، علت صوری و علت غایی. اکنون نیاز نداریم که به هر چهار علت بپردازیم، فقط برای درک علت غایی آن را با علت فاعلی مقایسه می‌کنیم. علت فاعلی علتی است که به‌طور مستقیم باعث حرکت و تغییر در معلول می‌شود. برای مثال، اگر فردی توپی را پرتاب کند، آن فرد علت فاعلی حرکت توپ خواهد بود. در اینجا خود توپ هدف یا غایتی از خود ندارد، بلکه هدف و غایت آن فرد را محقق می‌کند. اما ارسطو علاوه بر این معتقد است همه موجودات عالم رو به غایتی دارند که همان کمالشان است. برای مثال غایت و کمال بذر تبدیل‌شدن به میوه است. منشأ این غایت در فلسفه ارسطو محرک اول است. در واقع همه موجودات عالم شوق رسیدن به محرک اول را دارند که کامل‌ترین موجود است و همین شوق باعث حرکت آن‌ها می‌شود.

در جهان‌بینی دینی، خدا جای محرک اول را می‌گیرد. به عبارتی غایت همه موجودات خداوند است و همه آن‌ها به دنبال رسیدن به کمال و برآوردن غایتی هستند که خدا برایشان تعریف کرده است. بنابراین جهان‌بینی، همه موجودات عالم با طرح و برنامه و بنا به غایتی خاص خلق شده‌اند و در نظمی از پیش تعیین شده کنار هم قرار گرفته‌اند. پس هر موجودی در عالم غایت و هدف خود را دارد.

اما در فلسفه مدرن غایت‌انگاری به شدت رد شد و آن را ناشی از جهل انسان دانستند. برای مثال اسپینوزا به صراحت باور به علت غایی را ناشی از جهل انسان به علل واقعی امور می‌داند (۹). نفی علت غایی برآمده از رویکرد مکانیستی و ریاضیاتی فیلسوفان جدید به جهان بود. در دوره مدرن این تفکر پدیدار گشت که همه موجودات جهان براساس قوانین مکانیک با یکدیگر تعامل دارند و تنها کنش و برهم‌کنش نیروهای متضاد باعث حرکت و تغییر در جهان می‌شود نه شوقی برای رسیدن به غایت و کمال. خلاف تصور سنتی که ابر و باد و مه و خورشید و فلک را در خدمت و برای رستگاری و کمال انسان

به‌کارگیری حیوانات و استفاده و قتل آن‌ها را برای منافع انسان غیراخلاقی می‌داند. همچنین او مخالف انجام آزمایشات بر روی انسان‌هاست. بنابراین دیدگاه، رنجی که یک حیوان در جنگل به خاطر دستکاری‌های انسان متحمل می‌شود، مستقل از منافع انسان است و به خودی خود از لحاظ اخلاقی قابل بررسی است و حتی مسأله را از گونه و نوع به فرد منتقل می‌کنند. یعنی هر حیوان مشخص از لحاظ اخلاقی قابل بررسی است و نه صرفاً نوع یا گونه آن حیوان.

جانورمحوری، تلاشی برای گسترش موضوع به همه موجودات زنده حساس است. همان‌طور که گفتیم این موضعی است که به وضوح از طریق دیدگاه‌های پیتر سینگر بیان شده است، که براساس آن حیواناتی که یک سیستم حسی پیچیده ایجاد کرده‌اند تمایل دارند از موقعیت‌هایی که باعث درد آن‌ها می‌شود اجتناب کنند. یعنی، این تلاش به‌صورت سلسله‌مراتبی گونه‌های حیوانی بسیار توسعه‌یافته (عمدتاً پستانداران) را انتخاب می‌کند؛ ابژه‌های اخلاقی که رفتار سوژه اخلاقی باید به آن‌ها مانند وضعیتی باشد که هدف اخلاقی خود انسان است. به عبارت دیگر، هر موجود زنده‌ای که بتوانیم در آن با مشاهده رفتاری رفتاری مشابه آن را در انسان ایجاد کنیم، این قابلیت را دارد که یک شیء اخلاقی باشد، یعنی هدف بررسی رفتار ما قرار گیرد.

۲-۳. نظریه زیست‌محوری: این نظریه بر این عقیده است که همه موجودات زنده، اعم از انسان، حیوان و گیاه دارای ارزش و اعتبار و شأن اخلاقی‌اند. از این‌رو، انسان نه تنها در برابر انسان‌ها و حیوانات، بلکه در برابر گیاهان نیز مسئولیت، تعهد و وجدان اخلاقی دارد.

۲-۴. نظریه بوم‌محوری: نظریه بوم‌محوری فراتر از زیست‌محوری است. زیرا برای موجودات غیر زنده نیز ارزش ذاتی قائل است، از جمله سنگ، خاک، آب، هوا و غیره. این نظریه، اکوسفر را - که شامل تمام اکوسیستم‌های زمین، جو، آب و زمین می‌شود - به‌عنوان ماتریکسی می‌بیند که همه حیات را به وجود آورده و تنها منبع تأمین زندگی است. این جهان‌بینی، ارزش ذاتی را در اکوسیستم‌ها و عناصر بیولوژیکی

برخوردارند؟ در پاسخ به این پرسش بنیادی، نظریات اخلاق زیست‌محیطی گوناگون پدید آمده که به اختصار به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱-۲. نظریه انسان‌محور: فرض نظریه انسان‌محور این است که از میان موجودات طبیعی، فقط انسان دارای ارزش و شأن اخلاقی است و سایر موجودات طبیعی دارای ارزش ابزاری و مادی‌اند. بنابراین فرض ضرورت توجه به محیط زیست از آنجا می‌آید که تخریب محیط زیست در نهایت به خود انسان ضربه می‌زند. به عبارتی این دیدگاه اهمیت توجه به محیط زیست را براساس انسان تعریف می‌کند. نخستین کسی که متوجه شد روند پیشرفت اقتصاد به محیط زیست ضربه می‌زند و در نهایت باعث آسیب انسان می‌شود مالتوس بود. سپس مطالعات جدید نیز درستی دیدگاه‌های او را تأیید کرد (۱۲).

این دیدگاه که مبتنی بر فایده‌گرایی است، لذت یا رنج انسان را مبنا و معیار توجه به محیط زیست می‌داند. در این رویکرد یک محاسبه ریاضیاتی صورت می‌گیرد و رنج‌ها از لذت‌ها تفریق می‌شوند و بسته به نتیجه در هر مورد مواجهه با طبیعت تصمیم گرفته می‌شود که چه رفتاری صورت بگیرد. یعنی اگر دستکاری و آسیب به طبیعت منجر به بیشترین سود برای انسان شود این مسئله مانعی ندارد ولی اگر باعث آسیب به انسان شود نباید چنین رفتاری با طبیعت صورت بگیرد. به‌طور خلاصه، این دیدگاه برای خود طبیعت ارزش ذاتی قائل نیست، زیرا برای آن غایتی تصور نمی‌کند.

۲-۲. نظریه جانورمحور: در این نظریه، علاوه بر انسان، حیوانات نیز دارای اعتبار و شأن اخلاقی‌اند. از این‌رو، لازم است انسان‌ها به شأن و حقوق حیوانات احترام و ارزش نهاده و حقوق آن‌ها را نیز رعایت نمایند. این نگاه مبتنی بر داروینیسیم است. بنابر داروینیسیم انسان موجودی است در کنار و هم‌ردیف موجودات دیگر. به‌طوری‌که انسان نیز برآمده از گونه‌های دیگر جانوری است. پس سازگاری اخلاقی ایجاب می‌کند که احکام اخلاقی ما در مورد انسان بر سایر حیوانات نیز اعمال شود. وگرنه دچار ناسازگاری خواهیم شد. از جمله افرادی که مفصلاً به حقوق حیوانات پرداخته است پیتر سینگر است. او

سوی خدا دارند و لذا دارای آگاهی هستند، چه رسد به گیاهان و جانوران و ...

ما سمعییم و بصیریم و هشیم

با شما نامحرمان ما خامشیم

چون شما سوی جمادی می‌روید

محرمان جان جمادان چون شوید

سوره حدید با اشاره به این موضوع آغاز می‌شود که هر آنچه در زمین و آسمان است تسبیح‌گوی خداست:

سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. (آنچه در آسمان‌ها و زمین است، خدا را [به پاک بودن از هر عیب و نقصی] می‌ستایند، و او توانای شکست‌ناپذیر و حکیم است)

چنان‌که مولانا در جای دیگر می‌گوید:

هر ذره که در هوا و در هامون است

نیکو نگرش که همچو ما مجنون است

هر ذره اگر خوش است، اگر محزون است

سرگشته خورشید خوش بی‌چون است

در آیه ۵۷ سوره غافر حتی به این اشاره شده که آفرینش آسمان‌ها و زمین از آفرینش انسان مهم‌تر است:

خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ. (آفرینش آسمان‌ها و زمین از آفرینش انسان‌ها مهم‌تر است ولی اکثر مردم نمی‌دانند).

در جهان‌بینی اسلامی، آنچنان‌که عمده فیلسوفان مسلمان مطرح کرده‌اند، نوعی سلسله‌مراتب وجود دارد. یعنی جهان از لحاظ وجودی «تک‌مقوله‌ای» نیست. به عبارتی همه موجودات عالم، اگرچه مخلوق خدایند، اما در یک مرتبه نیستند. بالاترین مرتبه وجود ذات اقدس الهی است که جمیع صفات عالی در او تقرر دارند. سپس عقول و جهان‌های دیگر از او صادر می‌شوند. در این میانه چندین جهان وجود دارند، مانند جهان لاهوت، جبروت، ملکوت و در نهایت ناسوت که همین جهان ماست. در این تقسیم‌بندی جهان لاهوت که بالاتر از همه این جهان‌هاست عالی‌ترین درجه وجود را دارد و جهان ناسوت پایین‌ترین. در نظریه وحدت تشکیکی وجود ملاصدرا نیز ما شاهد این هستیم که وجود سلسله‌مراتب دارد و به اصطلاح

و فیزیکی که آن‌ها را تشکیل می‌دهند و همچنین در فرآیندهای اکولوژیکی که از نظر مکانی و زمانی آن‌ها را به هم متصل می‌کند، تشخیص می‌دهد. بنابراین هنگامی که انسان می‌خواهد با سلامت زمین به‌عنوان یک کل یا هریک از اکوسیستم‌های آن درگیر شود، اولی باید از نظر عملی و اخلاقی جای خود را به دومی بدهد: نیازهای انسان، مانند نیازهای سایر گونه‌ها، در درجه دوم اهمیت قرار دارند. بنابراین بوم‌محوری در تضاد شدید با انسان‌مركزی است، یعنی پارادایمی که در حال حاضر بر فعالیت‌های انسانی، از جمله واکنش ما به بحران‌های اکولوژیکی مانند ششمین انقراض جمعی، غالب است.

۳. جهان‌بینی اسلامی و محیط زیست

از دیدگاه اسلام، همه مخلوقات عالم با ارزش‌اند. ارزش و اعتبار آن‌ها به اندازه بهره و کاربردی است که از کمالات و غایات وجودی دارند. البته از آنجا که شأن و ارزش اخلاقی، فقط مربوط به موجوداتی است که دارای توانایی انتخاب و تصمیم‌گیری آگاهانه و عاقلانه، و مسئولیت‌پذیری هستند، پس، فقط انسان است که از چنین شأن و ارزش اخلاقی برخوردار است. ممکن است این دیدگاه به انسان‌محوری متهم شود زیرا در نسبت با باقی موجودات، جایگاه بالاتری را برای انسان در نظر گرفته است و گویی بقیه چیزهای دیگر برای انسان‌اند. اما مسئله این است که انسان از آنجا که در برابر خالق پاسخگو است باید در برابر محیط زیست هم مسئولیت‌پذیر باشد. به عبارتی باید نسبت به همه موجودات مسئولیت و تعهد اخلاقی داشته باشد (۷). در واقع ارزش طبیعت از خداوند می‌آید، و از آنجا که آفریده‌های خداوند بی‌ارزش و پست نیستند و بنابه هدف و غایت و کمالی خلق شده‌اند، پس آن‌ها نیز ارزشمندند. در واقع این نوعی خدامحوری است که براساس آن به ارزشمندی طبیعت و محیط زیست می‌رسیم. در تفکر اسلامی همه موجودات از موجودات زنده گرفته تا جمادات و نباتات و ... همگی ریشه در ذات الهی دارند. مولانا حتی معتقد است جمادات نیز رو به

پیوسته، منظم و دارای نظامی هماهنگند؛ ۵) هستی و طبیعت در احاطه خداوند متعال است و خداوند حافظ و نگهدار آن است؛ ۶) عالم طبیعت علاوه بر جنبه ملکی، مادی و دنیوی دارای بعد ملکوتی، الهی و معنوی است؛ ۷) موجودات هستی و طبیعت از نوعی شعور، معرفت و هوشمندی برخوردارند؛ ۸) عالم هستی و طبیعت تجلی نشانه و آیت خداوند منان است؛ ۹) عالم هستی به حق و حکمت آفریده شده، نه به باطل و بازیچه (۶).

۴. هستی و محیط زیست طبیعی در نگاه قرآن کریم

بشر از دیرباز در رابطه‌ای تنگاتنگ و مستقیم با طبیعت بوده است. در اکثر فرهنگ‌ها و تمدن‌های مشرق‌زمین ارتباط نزدیک و مستقیمی بین انسان و طبیعت وجود داشته و همسویی و هم‌نوایی با طبیعت ملاک اکثر این تمدن‌ها و فرهنگ‌ها بوده است (۱۴). اما باید دید در چارچوب نگاه قرآن کریم این رابطه چگونه تفسیر می‌شود.

اولین نکته در مورد نگاه قرآن به هستی و محیط زیستی طبیعی، همان‌طور که پیشتر نیز اشاره کردیم، آن است که این جهان تماماً آفریده خداوند است. او این کار را از روی خیر و برای لطف رسانیدن انجام داد. در آیه ۶۴ سوره غافر می‌خوانیم:

اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ قَرَارًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ ذَلِكَمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ. (خداست که زمین را برای شما جایگاه امن و آسایش آفرید، و آسمان را بنایی [محکم و استوار] ساخت، و شما را صورتگری کرد و صورت‌هایتان را نیکو گردانید، و از چیزهای پاکیزه [ای که با طبیعت شما هماهنگ است] به شما روزی داد. این است خدا پروردگار شما، پربرکت است خدا پروردگار جهانیان).

از این رو همان‌طور که این‌ها برای انسانند، انسان نیز باید از طبیعت محافظ کند و برای موجودات طبیعت ارزش قائل گردد. هر دخالتی در جهان باید در راستای امر الهی باشد و انسان حق ندارد خلاف اراده الهی به محیط زیست و طبیعت

«مشکک» است. می‌توان به این نکته نیز اشاره کرد که فیلسوفان مسلمان در این بحث تا حدی پیرو نظریه واحد فلوطین هستند. اما چون در اینجا مجال بحث نیست به همین نکته اکتفا می‌کنیم.

علی‌ای حال، اگرچه این جهان از لحاظ وجودی پایین‌ترین مرتبه وجود را داراست، اما مسئله در این است که باید از این جهان به سوی جهان‌های بالاتر حرکت کرد. اگرچه در سلسله‌مراتب هستی یک حرکت رو به پایین وجود دارد، اما این حرکت در اینجا نمی‌ایستد، بلکه حرکتی از پایین و این جهان طبیعی محسوس به سوی آن جهان‌های مجرد شکل می‌گیرد. نظریه‌ای وجود دارد به نام «کون جامع» که بنابر آن انسان از خاک که وجودی کاملاً محسوس و غیر مجرد و مادی دارد آفریده شده، سپس در سیر وجودی خود به عوالم بالا یعنی عالم معقول و غیر محسوس می‌رسد. حال نکته اساسی در این است که اگر انسان در این حرکت، نسبت به محیط زیستش که ودیعه خداست بی‌تفاوت باشد یا آن را تخریب کند یا به آن ستم نماید، در حرکت خودش موفق نخواهد بود. (۱۳)

به عبارتی، اراده خدا بر این است که امور را در جهان به وسیله ابزارها محقق سازد و تمایل زیادی به انجام بی‌واسطه امور ندارد و لذا داشتن معرفت یعنی داشتن معرفتی از این جهان زنده که خدا به منظور تحقق اراده خودش آفریده است. انسان در قبال این جهان و مخلوقات الهی وظیفه دارد. انسان در ازای اینکه از طبیعت بهره‌مند می‌شود نسبت به آن تکالیف، مسئولیت‌ها و حقوقی نیز دارد. از جمله نسبت به زیست‌بوم، جانوران، گیاهان، دشت‌ها و ... از همین روست که در نگاه اسلامی برای زیر پا گذاشتن حقوق حیوانات مجازات تعیین شده است. (۱۳)

به طور کل ویژگی‌های جهان‌بینی اسلامی از قرار زیر است: ۱) جهان هستی و طبیعت مخلوق و مملوک خداوند متعال است؛ ۲) بر جهان هستی و طبیعت قوانین و سنت‌های الهی و معنوی حاکم است؛ ۳) جهان هستی و طبیعت دارای غایت و هدف است و براساس تدابیر حکیمانه الهی اداره می‌شود؛ ۴) همه اجزای عالم هستی، از جمله طبیعت و انسان به هم

می‌خوانیم: هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا؛ او شما را از زمین آفرید و از شما آبادانی زمین را طلب کرد (هود، ۶۱).

۲-۵. نهی از فساد در زمین: قرآن کریم بارها از نهی فساد، تخریب، نابودی و خرابکاری در زمین یاد کرده است: «و چون از نزد تو بازگردد، در زمین فساد کند و کشتزارها و دام‌ها را نابود سازد و خدا فساد را دوست ندارد» (بقره، ۲۰۵).

۳-۵. بهره‌گیری مناسب و معتدل از نعمت‌های طبیعی: قرآن کریم ضمن دعوت انسان‌ها به استفاده از مواهب، امکانات، منابع و نعمت‌های طبیعی، نکات و دستورات بسیار مهم را گوشزد می‌فرماید. (۱) آنکه شیء مورد استفاده حلال باشد؛ (۲) طیب، حلال و پاک باشد؛ (۳) به اندازه و به دور از اسراف و تبذیر مصرف شود.

اکنون می‌توانیم براساس جهان‌بینی قرآن کریم و احکامی که در مورد اخلاق زیست‌محیطی صادر نموده، الگوی رفتار زیست‌محیطی را تدوین نماییم.

۶. عناصر و اصول الگوی رفتاری زیست‌محیطی

مسائل، مشکلات و بحران‌های زیست‌محیطی به‌صورت امروزی و به شکل حاد، توسط بسیاری از دانشمندان، متفکران و اندیشمندان مورد توجه قرار گرفته است. تعامل نامناسب و نامشروع با طبیعت و محیط زیست، باعث به وجود آمدن مشکلات و صدمات جبران‌ناپذیری در فرآیندهای محیطی شده است. هرچند راهبردها و رهنمودهایی اساسی از سوی دانشمندان و صاحب‌نظران ارائه شده است، ولی تاکنون نتایج رضایت‌بخش و مفیدی در برطرف کردن تعامل نامناسب و غیرصحیح با محیط زیست و طبیعت به دست نیامده است. پس، در این راستا پرسش اساسی و مهم باید این باشد که «در نظر قرآن کریم در مواجهه و رویارویی انسان با محیط زیست و طبیعت چه رفتارهایی مطلوب و پسندیده است؟ و چه کارها و فعالیت‌هایی باید انجام داد؟». درواقع قرآن کریم نوع خاصی از تعامل و ارتباط انسان با محیط زیست را تأیید و تصدیق می‌نماید. قرآن کریم بر دین فطری تأکید دارد. توصیه‌ها، رهنمودها و دستورات قرآن کریم نسبت به تعامل و ارتباط

آسیب وارد نماید. همان‌طورکه در آیه ذیل می‌بینیم خدا وظیفه عمارت و آبادسازی زمین را به انسان محول کرده است: وَإِلَىٰ نُمُودٍ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنِّ إِلَهٍ غَيْرُهُ هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا فَاسْتَغْفِرُوهُ ثُمَّ تَوْبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُّجِيبٌ. (و باز ما به سوی قوم نمود برادرشان صالح را به رسالت فرستادیم، صالح به قوم خود گفت: ای قوم، خدای یگانه را که شما را جز او خدایی نیست پرستش کنید، او خدایی است که شما را از زمین بیافرید و برای عمارت و آباد ساختن آن برگماشت، پس شما از خدای خود آمرزش طلبید و به درگاه او توبه کنید که البته خدای من (به همه) نزدیک است و شنونده و اجابت‌کننده است).

قرآن در آیه دیگری اشاره به این دارد که خداوند شب و روز و خورشید و ماه را در اختیار انسان قرار داده است: وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنَّجْمُ مَسْحَرَتٌ بِأَمْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (خدا) شب و روز و خورشید و ماه را برای شما رام نمود و همه ستارگان به فرمان او رام و مطیع‌اند [و] بی‌گمان، در این پدیده، نشانه‌هایی است برای مردمی که می‌اندیشند (نحل، ۱۲).

ازاین‌رو، بر انسان است که همان‌طورکه خداوند جهان طبیعت را رام او ساخته و متناسب با نیازهای او آفریده، او نیز طبیعت و اجزای آن را پاس بدارد و از بی‌احترامی به مخلوقات دیگر خدا اجتناب کند.

۵. احکام مربوط به اخلاق زیست‌محیطی در قرآن کریم

با توجه به جهان‌بینی اسلامی، خداوند متعال احکامی را در مورد اخلاق زیست‌محیطی صادر نموده است که در این بخش به آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱-۵. آباد ساختن زمین: خداوند متعال و بلندمرتبه، به خاطر اینکه زمین و آسمان و هرچه را در آن‌هاست، به امانت در اختیار او (انسان) نهاده تا به‌درستی و مشروع از آن استفاده نماید، مسئولیت و تعهد حفاظت، نگهداری و آبادانی زمین و طبیعت را نیز بر عهده انسان گذاشته است. در قرآن کریم

دارد که عبارت از آبادانی آن است. انسان به‌عنوان جانشین حق تعالی، مأمور آبادانی زمین است؛ به بیان دیگر خداوند متعال توان آباد کردن زمین را به آدمیان داده و ایشان را به سوی آبادانی گرایش داده است (۱۶).

۲-۶. **تکیه بر آموزه‌های دینی:** در ادیان به ویژه دین مبین اسلام بر الگوگیری و الهام از سیره بزرگان، صاحب نظران و اندیشمندان دینی در راستای نقش قابل توجهی که در نهادینه کردن شیوه صحیح و مشروع بهره‌برداری و استفاده از طبیعت و جهت‌گیری درست در رابطه انسان و طبیعت دارند، تأکید شده است. دین می‌تواند پشتوانه‌ای قوی و محکم و تضمین و ضمانتی مطمئن برای اجرا و کاربردی نمودن شیوه صحیح و مناسب رابطه انسان و طبیعت و بهره‌برداری بهینه، مفید و پایدار از طبیعت باشد و نیز انگیزه، دیدگاه و نگرش انسان را در حفاظت، نگهداشت و پاسداری از طبیعت و تولید حداکثری را حفظ نماید و افزایش دهد.

۳-۶. **حفظ جدی محیط زیست و طبیعت:** طبیعت و محیط زیست، سرمایه و منبع قوی انسان برای ایجاد و گسترش تولید، کسب معیشت و متعلق به همه نسل‌های انسان‌ها در همه دوره‌هاست. انسان مسئولیت‌پذیر، وظیفه‌شناس و متعهد باید قوانین طبیعت و محیط زیست را اجرا نماید و در زندگی نیز رعایت کند، از تصرف‌ها، دخالت‌ها و دست‌درازی‌هایی که موجب فساد، تباهی و فناست، دوری نماید و همه دخالت‌ها و تصرفات او در طبیعت، به منظور اصلاح، استعمار و استثمار مشروع، صحیح و معقول باشد. بهره‌برداری و استفاده نامشروع از طبیعت و محیط زیست، موجب تباهی و فساد است و از جنبه‌ای دیگر نیز کفر نعمت به شمار می‌رود.

اگر انسان و طبیعت را وابسته به خداوند و طبیعت را نیز امانت الهی در دست انسان فرض نماییم، لازم است انسان در حد توان، استعداد و قوای خود در حفظ و نگهداری این امانت با ارزش تلاش کند و از هدر رفتن، تخریب و نابودی آن جلوگیری کند. علاوه بر افراد، دولت‌ها نیز در قبال محیط زیست و طبیعت مسئول‌اند و باید برای حفظ، نگهداری، توسعه

صحیح، مشروع و سازنده انسان با محیط زیست و طبیعت، شامل انسانی است که براساس دین فطری، از عدالت و توازن رفتاری و عملکردی برخوردار باشد (۱۵).

۱-۶. **عدالت:** اصلی‌ترین، مهم‌ترین، مبناترین و اصولی‌ترین محور و زمینه در الگوی رفتاری و عملی، موضوع عدالت است. عدالت یکی از مفاهیم کلیدی اسلام است و بدون توجه به آن نمی‌توان از جامعه‌ای اسلامی سخن گفت. از یاد نبریم یکی از نام‌های خدا و صفات او «عادل» است. در بحث محیط زیست عدالت در نسبت با دو عامل مطرح می‌شود: انسان و طبیعت. عدالت در برابر انسان بدین معناست که انسان‌ها در برخورد با محیط زیست و هنگام دخل و تصرف در آن نباید به گونه‌ای عمل نمایند که اعمالشان به انسان‌های دیگر آسیب برساند. به عبارتی اگر دخل و تصرف در زیست‌بوم سبب آسیب‌رساندن به دیگران شود، بی‌عدالتی صورت گرفته است. همچنین دخل و تصرف ما در محیط زیست نباید به گونه‌ای باشد که به نسل‌های آینده آسیب وارد شود و ایشان از حقوقی که نسبت به طبیعت دارند محروم شوند. باید هنگام بهره‌برداری از مواهب طبیعت حد و اندازه را نگه داریم که برای نسل‌های آینده مشکلی پیش نیاید و به عبارتی عدالت در حق ایشان رعایت شود.

از طرف دیگر، همان‌طور که پیشتر اشاره کردیم، انسان علاوه بر حقی که نسبت به دیگر افراد دارد، حقی نیز در قبال طبیعت به مثابه مخلوق خداوند دارد. لذا بر اوست که عدالت را در حق آن نیز رعایت نماید.

بنابر آیه هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا» (هود، ۶۱)؛ یعنی او شما را از زمین پدید آورد و در آن شما را استقرار داد، آبادانی، نقطه مقابل ویرانگری است. کلمه استعمار به معنای طلب عمارت است؛ یعنی از انسانی بخواهند زمینی را آباد کند؛ به‌طوری‌که آماده بهره‌برداری شود؛ البته بهره‌ای مورد نظر است که از آن زمین توقع می‌رود؛ بنابراین اگر انسان بخواهد از پستان مادر زمین شیر بخورد و شیر آماده نیست، باید با عمل، عمران، احیاء و فعالیت آن را آماده کرد؛ بدین ترتیب انسان در مقابل حقی که بر مادر زمین دارد، مسئولیتی هم در برابرش

باشد. رفع نیازهای فعلی یا آتی خود و خانواده هر کس نباید مانع از حرکت و تولید شود. مشخص است که تولید حداکثری باید با حفظ، توسعه و نگهداری محیط زیست منافات نداشته باشد و در جهت نابودی، تخریب، فساد و از بین بردن فضای امن زندگی انسان‌ها نباشد.

منظور از مصرف حداقلی نیز مصرفی به اندازه نیاز و بدون زیاده‌روی و اسراف است. پیامد و نتیجه تولید حداکثری و مصرف حداقلی، آبادانی، حفاظت، نگهداری، توسعه، پایداری و سرسبز شدن محیط زیست، افزایش محصولات و مواهب، کم شدن نیازمندان، بالا رفتن رفاه عمومی، آسایش و سلامت همگانی و به تبع آن، افزایش امنیت و رضایت مردم از زندگی خواهد بود. یکی از اصول سیره علوی (ع) این است که رابطه انسان‌ها با یکدیگر، در رابطه انسان و طبیعت و میزان ثمردهی طبیعت نیز نقش به‌سزایی دارد و تأثیرگذار است.

۶-۶. آموزش: در اسلام، دانش، شناخت و معرفت اعتبار و ارزش والایی دارد و کسانی که به دنبال دانش و علم‌اندوزی باشند، محترم، قابل ستایش و با ارزش هستند. قسمتی از این آموزش و شناخت، در حوزه شناخت انسان و روابط او با دیگر انسان‌ها در جامعه و خانواده و نیز آشنایی با آموزه‌های دینی و عرفی در قبال محیط زیست و طبیعت قرار دارد. در واقع آموزش و شناخت، فرهنگ اجتماعی افراد را می‌سازد و هرچه این آموزش و شناخت از آموزه‌های دینی و دستورات تأثیر پذیرفته باشد، ضمانت اجرایی و کارایی بیشتری دارد. در سیره معصومان (ع) آموزش و شناخت به‌طور عام و آموزش اسرار و رموز آفرینش و خلقت و مسائل زیست‌محیطی به‌طور خاص، جایگاه ویژه‌ای دارد. توجه جدی حضرت علی علیه‌السلام به آموزش و شناخت، در راستای تأمین و تدارک مقدمه علمی و دانشی برای رفتار عملی و کاربردی مناسب با طبیعت و محیط زیست صورت پذیرفته است. بنابراین آموزش و شناخت در زندگی انسان‌ها نافذ است و جریانی پیوسته و مداوم دارد و با تکیه بر آن لازم است همه فرصت‌ها، شرایط، منابع و امکانات را با ارزش و هدفمند شمرد.

و بهبود محیط زیست، با وضع قوانین و مقررات تلاش نمایند و از دانش دانشمندان و عالمان، در حفظ، توسعه و استمرار طبیعت و محیط زیست استفاده نمایند و نیز با متخلفان، خرابکاران و مفسدان مصالح عمومی مبارزه نمایند. ضرورت و لزوم بهره‌برداری پایدار و بهینه از محیط زیست نیز از توجه به مفهوم امانت بودن طبیعت در دست انسان، برداشت و کشف می‌شود. همه انسان‌ها و نسل‌های بعدی نیز در این امانت شریکند، لازم است استانداردها و راهبردهای بهره‌برداری درست، سازنده و صحیح، براساس و مطابق با آموزه‌های دینی و رهنمودهای بزرگان و عالمان تعیین، مشخص، صورت‌بندی و از هرگونه مصرف نادرست و نابجا پرهیز شود؛ زیرا موجب ناپایداری و زوال منابع، امکانات و مصالح طبیعت و محیط زیست می‌شود (۱۷).

۴-۶. ارزش کار و اهمیت اقتصاد: اقتصاد از جنبه‌های مهم زندگی انسان‌ها به شمار می‌آید و کار، تلاش، پویایی و تحرک نیز لازمه زندگی سالم و زمینه‌ساز اصلاح، آبادانی و توسعه است و بیکاری دائمی، فسادآور و مایه نابودی خواهد بود. توصیه، راهبرد و پیشنهاد جدی به کشاورزی، دامداری، باغداری و صنعت و اقدام و راهکار عملی درختکاری و همچنین تولید محصولات کشاورزی و باغی و سفارش کارگزاران دولت به رسیدگی به امور صاحبان صنایع و تجارت، بیان‌کننده این است که اقتصاد، بعد مهم و تأثیرگذاری در زندگی انسان‌ها بوده و کار، تلاش و کوشش مستمر، یک ضرورت و حیات تلقی می‌شود. این اصل افزون بر ایجاد نشاط اجتماعی، نقش بسیار مهمی در افزایش و گسترش تولید اقتصادی و توسعه طبیعت سرسبز و پرمحصول دارد. کار و فعالیت اقتصادی در اسلام، جایگاه ویژه و ارزشمندی دارد و سفارشات بسیاری در این رابطه وجود دارد. همچنین سیره همه انبیاء (ص) و امامان معصوم (ع) و صالحان بوده و موجب رستگاری و کامیابی در هر دو دنیا است.

۵-۶. تولید حداکثری و مصرف حداقلی: منظور از تولید حداکثری این است که برای تولید، هیچ نوع محدودیت زمانی، مکانی و فردی وجود نداشته باشد و هر کس در هر جا و به هر مقدار که می‌تواند و توانایی دارد، در تولید اقتصادی سهیم

نتیجه‌گیری

در مقاله پیش‌رو، به این پرداختیم که قرآن کریم چه دیدگاهی در مورد اخلاق زیست‌محیطی دارد. نشان داده شد که قرآن کریم، از سویی همه موجودات و مخلوقات عالم را با ارزش می‌داند و از سوی دیگر، حق و مسئولیت اخلاقی را ویژه انسان می‌داند. نه مانند نظریه انسان‌مدار است که فقط انسان را با ارزش بداند و سایر مخلوقات را بی‌ارزش تلقی کند. نه مانند نظریه عالم‌مدار است که همه موجودات عالم را دارای حق و مسئولیت اخلاقی قلمداد کند. اگر انسان را شریف‌ترین مخلوقات می‌داند، او را در برابر همه موجودات دیگر نیز مسئول به حساب می‌آورد. همچنین دریافتیم که بنابر جهان‌بینی اسلامی همه موجودات عالم بنا به غایت و حکمتی خلق شده‌اند و انسان موظف است حرمت آن‌ها را پاس بدارد. از این‌رو، احکامی در این زمینه صادر شده است، مانند: (۱) آباد ساختن زمین؛ (۲) نهی از فساد در زمین؛ (۳) بهره‌گیری مناسب و معتدل از نعمت‌های طبیعی؛ (۴) تفکر و تأمل در آیات الهی. بنابراین جهان‌بینی و آن احکام، می‌تواند یک الگوی رفتاری شامل ۶ عنصر زیر را بیرون کشید: (۱) توجه به عدالت و اصلاح. (۲) تکیه بر آموزه‌های دینی (۳) حفظ جدی محیط زیست و طبیعت (۴) ارزش کار و اهمیت اقتصاد (۵) تولید حداکثری و مصرف حداقلی (۶) آموزش.

مشارکت نویسندگان

ندا راهداری: جمع‌آوری منابع و تدوین متن مقاله.
مژگان محمدی نائینی، زینب رحیم دشتی، مسلم شجاعی: ارائه ایده و چارچوب موضوع و نظارت و راهنمایی در نگارش مقاله.

نویسندگان نسخه نهایی را مطالعه و تأیید نموده و مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته‌اند.

تضاد منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده‌اند.

تشکر و قدردانی

ابراز نشده است.

تأمین مالی

نویسندگان اظهار می‌نمایند که هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده‌اند.

ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

References

1. Dehghan F, et al. Predicting environmental ethics based on environmental values and norms. *J Ethics Sci Technol*. 2018; 14(4): 56-60.
2. Momeni N, Movahedi M. The Cosmological Foundations of Environmental Ethics in Mulla Sadra Thought. *Quarterly Scientific Journal of Applied Ethics Studies*. 2022; 18(47): 120-45.
3. Maghrebi HF. Ethical principles of the living environments from the viewpoint of Islam. *J Med Ethics*. 2009; 3(8).
4. Abedi-Sarvestani A, Shahvali M, Mohaghegh-Damad M. The nature and perspectives of environmental ethics with an emphasis on Islamic vision. *Journal of Ethics in Science and Technology*. 2007; 2(1-2): 59-72.
5. Alizadeh Shoostari A, Shobeiri SM, Jamshidi Rad MS, Mohammadi N. Model of Environmental Etiquette and Explaining the Environmental Education Objectives Based on Islamic Perspective of "Mother Earth". *Journal of Applied Issues in Islamic Education*. 2019; 4(4): 69-106.
6. Piri A. Transcendent wisdom and philosophy of environmental ethics. *Sohrvardi Ethics Conference, Zanjan; 2013*. Published 2019 Oct 6. Available from: www.rasekhoon.net.
7. Fathali M. The theory of environmental ethics of Islam with emphasis on the views of Professor Misbah Yazdi. *Ethical Knowl Mag*. 2018; 2(3): 97-122.
8. Tabataba'i MH. *The Principles of Philosophy and the Method of Realism* footnote: Morteza Motahari. Qom: Dar Al-Elm. 1953.
9. Spinoza B. *Ethics*. Curley E, translator. Hampshire S, introduction. London: Penguin Classics; 2005.
10. Rolston H. *Conserving natural value*. New York: Columbia University Press; 1994. p. 173.
11. Jonas H. *Le principe responsabilité*. Paris: Éd. du Cerf; 1990. p. 97.
12. Meadows DH, Meadows DL, Randers J, Behrens W. *The limits to growth: a report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*. USA: Universe Books; 1972. p. 25.
13. Vaez Javadi I. *Environment in Islamic living world theory*. Environmental Protection Organization; 2007.
14. Masoumi S. An overview of the relationship between man and nature in the Middle East civilization. *J Archit*. 2019; 3(14).
15. Nowbari A. The position of behavioral justice in the relationship between humans and the environment from the perspective of the Qur'an. *J Quranic Teach*. 2019; 17(32): 219-238.
16. Hojjati SM, Salami Z. Environmental Justice in Quran and Hadith Teachings. *Researches of Quran and Hadith Sciences*. 2011; 8(2): 1-28.
17. Mousavi S. Environmental ethics in Islam. *Int Conf New Res Agric Environ Sci*. 2014; 1(1).